

Izvorni znanstveni rad
UDK 141.82 + 32.01 + 331.101 + 330.85

Socijalizam kao »radno društvo«

Mirjana Kasapović

Fakultet političkih nauka, Zagreb

Sažetak

Predmet rada jest teorija socijalizma kao »radnog društva« nizozemskog marksističkog autora Antona Pannekoeka. Njegova je teorija reprezentativan primjer cijele jedne političke i teorijske tradicije što je oblikovana u socijalističkom pokretu 20. stoljeća. Teorijski se temelji na ekskluziviranju novovjeka »filozofije rada«, a politički na razlazu sa socijaldemokratskom i boljševičkom ortodoksijom. Uvodno su ukratko izloženi interpretacijski pristup temi i temeljne pretpostavke modela socijalizma kao »radnog društva«. Glavninu teksta čini eksplikacija i kritika Pannekoekova modela socijalizma kao »radnog društva«.

I. UVOD

Predmet je rada teorija socijalizma kao »radnog društva« nizozemskog marksista Antona Pannekoeka.* Ta je tema izraz općenitijeg interesa za znanstvene pristupe modernome novovjekom društvu kao »radnom društvu«, te napose za nastojanja da se socijalizam teorijski utemelji kao povijesno novi tip »radnog društva«.

Interpretacijski pristup temi zasniva se na tri polazišta.

Prvo interpretacijsko polazište čini znanstveno priznata paradigma tumačenja novovjeka »filozofije rada« i »radnog društva«. Okosnicu paradigme predstavlja djelo Hannah Arendt *The Human Condition*. Temeljna je postavka H. Arendt da je novovjeka »filozofija rada« zasnovana na društvenom i teorijskom promaknuću rada u najvišu ljudsku djelatnost u novom vijeku. Za to su teorijski zaslužni poglavito John Locke, Adam Smith i Karl Marx. Rad

* Tekst je dio disertacije *Pretpostavke i granice »radnog društva« u političkoj teoriji Antona Pannekoeka*, obranjena na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 31. siječnja 1990.

se tretira kao konstitucijska osnovica društva zahvaljujući sistemskom mjestu što mu pripada u njihovim djelima. U razradi te postavke pokazuje se pak kako pojam rada u Lockeovoj i Smithovoj teoriji u biti ima instrumentalni značaj, a da je samo u Marxovu djelu on uistinu središnja teorijska kategorija. Locke je, naime, posredstvom rada tragao za ustrojstvom privatnog vlasništva kao temelja društva (radna teorija vlasništva), a Smith za uvjetima neograničene akumulacije kapitala i bogatstva društva (rad kao sredstvo ostvarenja temeljnog cilja političke ekonomije).

Drugo interpretacijsko polazište čini postavka da su teorije socijalizma kao »radnog društva« poseban pravac unutar dominantnog načina znanstvenog mišljenja u novom vijeku. Posebnost tog pravca počiva na selektivnoj recepciji teorijskih osnova novovjeka »filozofije rada« i »radnog društva«, tj. na recepcijskom ograničavanju na Marxovo djelo. U njima nestaje lokovski i smitovski instrumentalni pojam rada i model posredovanja u koji je on uklopljen (rad — privatno vlasništvo — država) i ostaje Marxov antropološki i sociološki pojam rada. Nadalje, u razvoju tog pravca mišljenja u socijalističkom pokretu posredovali su dodatni, posebni teorijski i politički činioци, te on nije zajednički cijelom pokretu. O tome ponajbolje svjedoči razvoj Pannekoekove političke teorije. Takvo kontekstualiziranje Pannekoekove teorije — kao i teorijâ socijalizma kao »radnog društva« uopće — opire se njihovu uvriježenoj klasificiranju u teorije samoupravljanja, savjetâ, savjetske demokracije i sl. One počivaju na kriteriju koji je sâm po sebi teorijski problem: pristupu organizacijskom problemu zajednice koji je zasnovan na prethodnoj referiranoj supstituciji konstitucije organizacijom ili sponiranjem organizacije konstituciji društvenosti. Takvim kontekstualiziranjem u raspravu se vraća problem konstitucije društvenosti (teorija »radnog društva«) pored problema organizacije društvenosti (teorije savjetâ).

Treće interpretacijsko polazište čini pristup samoj Pannekoekovoj teoriji kao teoriji »radnog društva«. On počiva na novoj rekonstrukciji autorove teorije i nadilazi četiri standardne interpretacije u postojećoj politološkoj i povijesnoznanstvenoj literaturi, u kojima se ta teorija tretira kao konstitutivni dio: lijevog radikalizma, komunizma savjeta, kritičkog marksizma i nizozemske marksističke škole.

Pannekoekov model socijalizma kao »radnog društva« počiva na dvije postavke: »filozofiji rada« i klasnoj borbi.

Pannekoekova »filozofija rada« predstavlja posebnu varijantu novovjeka »filozofije rada« i umnogome dijeli njezina opća ishodišta i obilježja: oblikuje se oko dva središnja pojma cijelete te filozofije — razvoj (društveni razvoj) i proces (radni proces). Nastala je kao pokušaj racionalizacije društvenih procesa modernog doba koji je izveden po vladajućem obrascu mišljenja: pristupu društvenom (ekonomijskom) procesu po uzoru na prirodni (biološki) proces. Takav je metodički postupak autor zasnovao na darvinističkoj interpretaciji marksizma. U njoj su se iskristalizirala tri metodička ishodišta: »filozofije rada«: poimanje razvoja kao temeljnog načela društvenog života, poimanje tehničkog razvoja kao osnove društvenog razvoja i poimanje radnog procesa kao temelja tehničkog/društvenog razvoja. Društveni napredak ili progresivni razvoj društva autoru se pokazuje kao svojevrsna »pozitivna adicija« tehničkog napretka i klasne borbe. Rana »filozofija rada« inkorporirana

je i u kasniju kritičku reinterpretaciju marksizma koju Pannekoek poduzima nakon političko-teorijskog sukoba s kauckijanskom i lenjinističkom involucijom. Njegov je marksizam »metodički organizirano« iskustvo radne klase, koja je epistemologijski privilegirana društvena grupa zbog egzistencijalno zadane subjektivnosti u procesu društvene proizvodnje i razvoja. Sintezom Marxova historijskog materijalizma i Dietzgenove filozofije duha Pannekoek konstruira model povijesnog razvoja zasnovan na kauzalnom determinizmu (ekonomijske potrebe — nove ideje — društvena akcija — nove institucije — novi ekonomijski sustav).

Klasna borba čini središnji dio autorove političke teorije. U rekonstruiranoj koncepciji izdvajaju se četiri strukturalna dijela:

— pretpostavke: rigidna dihotomna struktura društva iz koje su odstranjene sve »točke antagoniziranja« osim klasnih; klasa kao jedina istinska ljudska zajednica koja počiva na razloženosti naroda/nacije;

— ciljevi: porast društvene moći proletarijata i njime omogućeni opći društveni prevrat; pojmovna redukcija klasne moći izvedena je trojnim postupkom: usvajanjem atribucijskog koncepta moći, subjektivnim rangiranjem uvriježjenih atributa moći i redefinicijom, tj. destrukcijom klasne političke organizacije kao činioca klasne moći;

— sredstva: Ekskluzivni imposibilizam koji je izražen u krajnjem protuparlamentarizmu i protusindikalizmu, te u apologiji masovnih akcija/masovnog štrajka;

— predmeti: zamjena prvotne predmetne usmjerenosti klasne borbe na tri glavne ustanove građanskog društva (državu, privatno vlasništvo i ideologiju/crkvu) projektom kulturne revolucije kao radikalnoga duhovnog prevrata.

Klasnom borbom proletarijat ozbiljuje »filozofiju rada« u obliku novoga »radnog društva«.

II. SOCIJALIZAM KAO »RADNO DRUŠTVO«

U prethodnom su izlaganju podrobno prikazane obje pretpostavke novog društva: teorijska — »filozofija rada« i praktička — klasna borba. Praktičkim povijesnim djelovanjem proletarijat ozbiljuje »filozofiju rada« u obliku novoga »radnog društva«.

Sto je, dakle, novo »radno društvo«?

Novo »radno društvo« prethodno je moguće odrediti kao povijesni tip konstrukcije društvenog života utemeljen na posebnom pojmu »radne konstitucije«. U prikazu Pannekoekove »filozofije rada«, odnosno materijalističkog poimanja povijesti izložen je postupak kojim je metodički izjednačen problem društvene s problemom radne konstitucije. U prikazu teorije klasne borbe pokazano je, nadalje, kako je autor u traganju za načinima i oblicima »razaranja« staroga i »izgradnje« novog društva dospio do problema radne konstitucije kao ishodišta nove konstrukcije društvenog života. Novo društvo treba da bude presudno određeno ustrojstvom društvenog rada. Bez ideje o novoj radnoj konstituciji nezamisliva je predodžba o novom društvu u cjelini. Vice

versa: model novog društva — unatoč, u marksističkoj recepcijskoj tradiciji obvezatnim, iskazima o tome kako se nema ni pretpostavki ni pretenzija da se on izrađuje¹ — na osnovi je posve određen idejom nove radne konstitucije.

Novo je društvo za Pannekoeka »jedinstvena zajednica proizvođača« u kojoj su objedinjene ekonomija i politika. Pod ekonomijom se misli na »praktični proizvodni rad«, a pod politikom na »opće reguliranje« ekonomije. Ekonomija je, dakle, izjednačena s radnom djelatnošću ljudi, a politika s reguliranjem te radne djelatnosti, tj. s uređenjem uzajamnih odnosa ljudi u procesu društvenog rada. Politika je metodički radikalno funkcionalizirana, svedena na jednu funkciju ekonomije ili rada. Naznake radikalne radne funkcionalizacije politike posve su bile očite već u koncepciji »proleterske državnosti« u kojoj je država mišljena poglavito kao »radna ustanova« zadužena za formuliranje općih radnih pravila.

»Radna konstitucija« izvedena je iz fundamentalnog načela društvenog života što se temelji na spoznaji da je rad »vječiti uvjet« ljudskog života. Kako je rad pretpostavka društvenog života, »svatko je dužan sudjelovati u proizvodnji prema svojim snagama i sposobnostima«, kao što »svatko ima pravo uživati u odgovarajućem dijelu kolektivnog proizvoda« (*Workers' councils*, 25). Temeljna je društvena dužnost pojedinca da radi, tj. da sudjeluje u procesu društvene proizvodnje, a temeljno pravo da prisvaja dio proizvoda društvenog rada. To je, ističe Pannekoek, »prirodna osnova novog društva« koja je neposredno prezentna »svakom radniku« (25).

Opća dužnost svih ljudi da sudjeluju u procesu društvene proizvodnje neposredno se apsolvira, jer se svakom pojedincu najneposrednije pokazuje u obliku »zadatka« da osigura vlastiti opstanak. Opće pravo ljudi na udio u društvenom proizvodu ostvaruje se pak tek primjerenim uređenjem društvene proizvodnje. Model uređenja društvene proizvodnje Pannekoek preuzima iz politekonomijske baštine komunizma savjeta, u prvom redu iz studije *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung*.²

¹ Pannekoek opetovano upozoruje da novi model društva ne može biti plod »fantazija«, nego izraz zbiljskih društvenih »uvjeta i potreba«. Kako nisu poznati budući uvjeti društvenog života, ništa se pouzdano ne može kazati o novome društvenom uređenju. »Mi se zasad«, konstatira, »moramo zadovoljiti traganjem za općim pravcima, vodećim idejama koje će izravno usmjeravati akcije radničke klase« (*Workers' councils*, 18). Jednako je načelno stajalište autor zastupao i u ranijim tekstovima (v. *Das politische System der Sozialdemokratie* i dr.). Unatoč tome načelnom stajalištu, upustio se u elaboraciju novog modela društva koja znatno nadilazi skiciranje »općih pravaca«. To je posljedica navlastite kritičke teorije građanskog društva i »racionalne utopije«.

² *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung* (1930) najznačajnije je programsko-teorijsko djelo Grupe Internacionalni komunisti Holandije (u: Mergner /Hrsg./ 1971 : 16-141). Mergner navodi da je studiju napisao H. Canne Meier po nacrtu J. Appela. Temeljna je zamisao studije da — kritikom građanske i socijalističke ekonomske teorije — zasnjuje razrađeni koncept »asocijacije slobodnih proizvođača« kao Marxovo autentično stajalište. U tu kolektivnu studiju inkorporirani su i Pannekoekovi stavovi što su izloženi u njegovim ranijim raspravama, primjerice u članku *Die Sozialisierung* (1971 : 25 i d.). Istodobno, Pannekoek u *Workers' councils* preuzima model »asocijacije slobodnih i jednakih proizvođača« iz navedene kolektivne studije, ne pozivajući se eksplicitno na nju. Usporedna analiza *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung* i *Workers' councils* ne ostavlja pak nikakve dvojbe o podrijetlu Pannekoekova modela.

Društvena proizvodnja uređuje se po načelu obračuna vremena («Berechnung der Zeit»)³. Obračunski se točno utvrđuje koliko je vremena »potrebno za reprodukciju svake stvari, bila to funta šećera ili kazališna predstava, cijela grana proizvodnje ili sav privredni život...« (u: Mergner /Hrsg./ 1971 : 84). Obračun vremena najprije se obavlja na razini pojedinih poduzeća, a potom i cijele privrede. Svako poduzeće osigurava društvenu reprodukciju na osnovi obračuna vrijednosti sredstava za proizvodnju (s) i radne snage (r) u radnim satima. Obrazac procesa proizvodnje posve je jednostavan i glasi:

$$s + r = p$$

Sve su vrijednosti — sredstva za proizvodnju, radna snaga i društveni proizvod — izražene u radnim satima, tj. u prosječnim društvenim radnim satima koji su potrebni za njihovu reprodukciju.

Jednak se postupak primjenjuje i na razini cijele privrede. Privreda i nije, naime, ništa drugo do zbroj svih poduzeća — poduzeće je »konstitucijska stanica«, a privreda cjeloviti »živi organizam« sastavljen od pojedinačnih konstitucijskih stanica i njihovih međusobnih veza (*Workers' councils*, 23). Kao što je društveni proizvod jednog poduzeća zbroj vrijednosti sredstava za proizvodnju i radne snage, izraženih u prosječnim društvenim radnim satima, tako je ukupni društveni proizvod zbroj vrijednosti sredstava za proizvodnju i radne snage svih poduzeća. Nakon što svako poduzeće izračuna prosječno radno vrijeme koje je potrebno za proizvodnju njegova proizvoda, izračunava se prosjek istovrsnih poduzeća iz prosjeka pojedinih poduzeća.⁴ Razlika u prosjecima pojedinih poduzeća posve je izvjesna, jer su izvjesne i razlike u njihovoj produktivnosti što potječu od stanja »mrtvog i živog dijela proizvodnog aparata pojedinih poduzeća« (u: Mergner /Hrsg./ 1971 : 51).

Ukupni društveni proizvod raspodjeljuje se na tri dijela: dio za obnovu proizvodnih poduzeća, dio za podmirenje poduzeća za »opći društveni rad« i dio za potrošnju radnika. Obnova proizvodnih poduzeća ne uključuje nužno akumulaciju. »Homogena akumulacija« jest »irealna pretpostavka«, budući da postoje grane proizvodnje kojima uopće nije potrebna akumulacija, kao i grane proizvodnje koje moraju akumulirati više od prosjeka privrede. Prosjek akumulacije privrede određuje kongres savjeta poduzeća kao najviši organ privrednog upravljanja.

Mjerilo pojedinačnog udjela u društvenom proizvodu jest individualno radno vrijeme uloženo u proces društvene proizvodnje. Proizvođači sami određuju

³ »U novom sustavu proizvodnje... radni su sati temeljni podatak, neovisno o tome da li su početno još uvijek izraženi u novčanim jedinicama ili u istinskoj vlastitom obliku« (*Workers' councils*, 22).

⁴ Metoda podrazumijeva izračunavanje prosječnoga radnog vremena reprodukcije za pojedine industrije, napose za tzv. ključne industrije (ugljena, željeza i dr.). Iz knjigovodstvenih računa u pojedinim poduzećima vidi se koliko se tona proizvoda producira u određenom vremenu, te se na osnovi toga utvrđuje količina radnih sati koja se pritom utroši. Na podlozi tih podataka izračuna se novčana vrijednost za »sat ugljena«, »sat željeza« i sl., a prosjek svih industrija uzima se kao prethodni opći prosjek privrede. (Primjerice, ako je prosjek 0.80 DM = 1 radni sat, svako poduzeće lako izračuna prethodno vrijeme potrebno za proizvodnju svog proizvoda.) Potom se procjenjuje potrošnja oruđa i strojeva, koja je poznata u svakom poduzeću, i sve se obračuna po poznatom indeksu (1971 : 108—109).

ju svoj udio u društvenom proizvodu tako što točno izračunaju količinu radnog vremena koju su uložili u svaki proizvod. Odnos svakog proizvođača spram svakog proizvoda savršeno je proziran, kao što su prozirni i jednostavni odnosi ljudi spram društvenog rada i proizvoda tog rada u cjelini. Uređenje tako prozirne i jednostavne proizvodnje svodi se na reguliranje toka proizvoda, odnosno na opće društveno knjigovodstvo. »Knjigovodstvo registrira i fiksira sve što se događa u procesu proizvodnje: koje sirovine ulaze u pogon, koji su strojevi nabavljeni, koji su proizvodi proizvedeni, koliko je rada uloženo u proizvode, koliko je radnih sati uložio svaki radnik, koji su proizvodi isporučeni. Ono prati i opisuje tok materijala kroz proces proizvodnje. Ono omogućuje stalno uspoređivanje, sažeto obračunatih, rezultata s prethodnim planskim procjenama. Tako se proizvodnja u pogonu pretvara u proces koji se mentalno kontrolira« (*Workers' councils*, 22). Pannekoek potom eksplicitno tvrdi da »osnovu društvene organizacije proizvodnje« čini pomna administracija u obliku statistike i računovodstva. »Statistike o potrošnji raznih dobara, statistike o kapacitetu industrijskih poduzeća, strojeva, zemljišta, prijevoznih sredstava, statistike o stanovništvu i o gradskim, regionalnim i državnim resursima — sve to, u urednim nizovima brojčanih podataka, predstavlja osnovu cijeloga ekonomijskog procesa« (26). Svako poduzeće, grupacija, grana, grad ili regija imat će svoj administrativni ured. Svi će uredi raditi na jednak način, jer administriranje velikim količinama u osnovi nije složenije od administriranja malim količinama: dostatno je postojećim brojčanim nizovima dodati »nekoliko nula« (27)! Materijalna osnova društvenog života postaje tako posve preglednom, te ljudi mogu napokon potpuno određivati i kontrolirati svoj radni/životni proces.

Još u svojim ranim spisima Pannekoek je ciljem socijalističkog pokreta proglasio stvaranje »jednostavne i jasne« društvene proizvodnje poput »primitivne proizvodnje za *sopstvenu* upotrebu, samo sad na višem stepenu« (*Religija i socijalizam*, 21). Kapitalistički način proizvodnje života bitno obilježuje upravo prikrivenost zbiljske društvene prirode rada. Ona je posljedica djelovanja zakona vrijednosti kao temeljne kategorije cijeloga kapitalističkog načina proizvodnje života. »Kada proizvođač menja svoj proizvod za drugi proizvod, on primećuje da ovom razmenom vlada zakon *vrednosti*, koji je iznad njegove lične volje i javlja se kao tajanstvena društvena sila . . .« (18). U vrijednosti, nosilac koje je roba, i u zakonu, koji određuje vrijednost robe, prikriven je društveni karakter prividno individualne proizvodnje.

Povijesnu posebnost kapitalističkog načina proizvodnje života Pannekoek pripisuje, kako je već navedeno, posebnoj prirodi rada, tj. posebnome ekonomijskom obliku rada u kapitalizmu. Posrijedi je podjela jedinstvene radne djelatnosti ljudi na proizvodnju uporabnih vrijednosti i proizvodnju viška vrijednosti, na konkretni i apstraktni ljudski rad. Kako je za život društva nužna samo proizvodnja uporabnih vrijednosti ili konkretni rad, to valja dokinuti proizvodnju viška vrijednosti ili apstraktni rad kao temelj društvenog izrabljivanja i nejednakosti. Novo društvo treba da se uspostavi kao jedinstvena zajednica proizvođača uporabnih vrijednosti, kao zajednica konkretnih radnika. Temelj je društva »praktični proizvodni rad«, odnosno konkretni ljudski rad. O čemu je zapravo riječ?

Pannekoekov model »radnog društva«, koje se temelji na konkretnome ljudskom radu, pojmljiv je samo u sklopu interpretacijskog obrasca što ga je Marx izložio u *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. U tome interpretacijskom obrascu model »radnog društva« utemeljena na konkretnome ljudskom radu moguće je shvatiti samo kao opreku modelu »radnog društva« utemeljena na apstraktnome ljudskom radu. Potonji je model skiciran u pogl. II. U ovom poglavlju valja stoga naznačiti model ili, točnije, pretpostavke novoga »radnog društva«.

Ishodište novog modela »radnog društva« predstavlja kategorija neposredno društvenog rada.

U građanskom društvu rad pojedinca postaje općim tek posredstvom društvene razmjene. Tržište se uspostavlja kao medij konstitucije društvenosti pojedinačnih radova, tj. tek se tržištem posreduje sudjelovanje pojedinaca u općoj proizvodnji društva. Posebno radno vrijeme radnika — koje kao takvo postoji samo subjektivno, ono je kvantitativno i kvalitativno određeno i nije jednako općemu radnom vremenu — ne može se neposredno razmjenjivati za svako drugo posebno radno vrijeme, nego njegova opća razmjenjivost mora biti posredovana. Društvenost ili općost pojedinačnih radova uspostavlja se posredno, u razmjenskom odnosu, na tržištu.

»Ukidanjem« tržišta — a ono je imanentno socijalizmu općenito⁵ i komunizmu savjeta posebno⁶ — nestaje i mogućnost potvrđivanja društvene prirode posebnih radova u procesu razmjene. Ukidanje mehanizma posredovanja jest posljedica pretpostavljena nestanka potrebe za postojanjem takva mehanizma. Rad pojedinca sada se promatra u samom činu proizvodnje kao »novac« kojim se neposredno mogu kupiti potrebni predmeti: »poseban novac«, napominje Marx, za »određeni proizvod«. Rad pojedinca ishodišno je, u samom činu proizvodnje, »postavljen« kao karika »opće proizvodnje« (Marx 1974 : 88). On ne zadobiva opći karakter tek u razmjeni, nego već u proizvodnji; on nije tek posredno, nego već neposredno opći. Društvena priroda proizvodnje otpočetka čini proizvod općim. Razmjena se odvija u samoj proizvodnji kao razmjena djelatnosti koje su određene zajedničkim potrebama i ciljevima. Pitanje je, međutim, što samu proizvodnju čini društvenom? Kako je uspostavljena društvenost same proizvodnje?

Društvena je priroda proizvodnje posredovana, ali je riječ o posredovanju same pretpostavke proizvodnje: »... Pretpostavljena je zajednička proizvod-

⁵ U novijoj studiji *Non-market socialism in the nineteenth and twentieth centuries* polazi se od postavke da je »netržišni socijalizam« svojevrsni pleonazam, jer je socijalizam po definiciji bestržišno društvo (Rubel/Crump 1987 : 1 i d.).

⁶ Interpretaciju komunizma savjeta kao posebne varijante »netržišnog socijalizma« M. Shipway zasniva poglavito na Pannekoekovim, te djelomice na Gorterovim i Ruchleovim spisima (u: Rubel/Crump 1987 : 104—127). Njegova je interpretacija usmjerena prvenstveno na teorijsko-političko razgraničenje komunizma savjeta od leninizma u poimanju proleterske revolucije, parlamenta, političkih stranaka, radničkih savjeta itd., a ne na eksplikaciju samog modela netržišnog socijalizma. Da se autor odlučio za to, morao bi posegnuti za studijom *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung* koja je zasigurno najreprezentativniji savjetskokomunistički izvor za rekonstrukciju modela netržišnog socijalizma/komunizma. (Uzged. o načelnom poistovjećivanju kategorija netržišnog socijalizma i komunizma v. Rubel/Crump 1987 : 1 i d.).

nja, zajedništvo kao temelj proizvodnje« (1974 : 88). Kad se pak pretpostavi zajednička proizvodnja, sav se problem njezina uređenja svodi na određivanje vremena: »Sva se ekonomija naposljetku svodi na ekonomiziranje vremena« (89).⁷ Ekonomiziranje vremenom i planska raspodjela radnog vremena postaju, po Marxovu uvidu, temeljnim ekonomijskim zakonima. Obracun vremena i opće administriranje čine, u Pannekoekovu modelu, temeljne zakone ili pravila rada.

Marx, nadalje, pokazuje kako u takvom tipu društvene proizvodnje podjelu rada, koja nužno nastaje u razmjeni razmjenskih vrijednosti, zamjenjuje organizacija rada, kojom valja osigurati sudjelovanje pojedinaca u društvenom proizvodu (89 i d.). Budući da se organizacijom rada osigurava sudjelovanje pojedinaca u društvenom proizvodu, a da je sudjelovanje pojedinaca u društvenom proizvodu način potvrde društvenosti individualnih radova i ostvarenja temeljnoga društvenog prava, to organizacija rada zadobiva značenje medija potvrde društvenosti individualnih radova. Kao što je u kapitalističkom načinu proizvodnje života medij uspostave društvenosti tržište, tako to u socijalističkoj/komunističkoj proizvodnji postaje organizacija rada. Društvenost individualnih radova jamči se — na pretpostavljenom zajedništvu pojedinaca u procesu proizvodnje — organizacijom same te proizvodnje. Društvenost proizvodnje jest pretpostavljena, ona se ne konstituira posredstvom stanovitog tipa društvenih odnosa, nego se samo potvrđuje primjerenim tipom organizacije vlastitog procesa. Problem radne/društvene organizacije zadobiva stoga prvorazredno značenje u modelima novoga »radnog društva«. Doktrinarno i interpretacijski to se izražava — kako je i naznačeno u uvodnom poglavlju — u zamjeni problema konstitucije problemom organizacije društvenosti. U političkoj su znanosti rasprave o »radnom društvu« gotovo posve nadomještene raspravama o savjetima i savjetskoj demokraciji, samoupravnoj organizaciji i sl. I Pannekoekovo glavno društvenoteorijsko djelo naziva se *Radnički savjeti*. O radničkim savjetima autor ipak ne misli prvenstveno kao o modelski utvrđenom tipu nove društvene organizacije, nego kao o općem »načelu, načelu vlasti po kojemu sami radnici raspolažu poduzećem i proizvodnjom«, odnosno kao o oblicima »organiziranog samoupravljanja produktivnih masa« (*Ueber Arbeiterraete*, 50—51). Smisao tog načela u osnovi se teorijski iscrpljuje institucionalizacijom »radnog prava« i na njemu utemeljene »radne demokracije«. Kako ishodište »radne demokracije« nisu »osobe«, »apstraktni građani«, nego »rad« i »konkretni radnici«, to je rad jedini legitimni izvor »demokratskih« prava. »... Tko nema mjesta u radu, sam se izuzima iz mogućnosti suodlučivanja o sudbini zemlje« (*Bolschewismus und Demokratie*, 6).⁸ Kako je »prirodna osnovica« društvenog života rad, to svaki pojedinac koji ne radi ne ispunjava temeljnu društvenu dužnost i time gubi sva društvena

⁷ »Društvo mora svrhovito rasporediti svoje vrijeme kako bi ostvarilo proizvodnju primjerenu svojim zajedničkim potrebama, jednako kao što pojedinac mora točno rasporediti svoje vrijeme kako bi u primjerenim omjerima stekao znanja i zadovoljio različite zahtjeve svoje djelatnosti« (Marx 1974:89).

⁸ »Stara narodna izreka po kojoj onaj tko ne radi ne treba ni da iede izražava nagoni osjećaj pravde. Ona ne izražava samo spoznaju činjenice da je rad temelj cjelokupnoga ljudskog života, nego i proklamira da je došao kraj kapitalističkom izrabljivanju i prisvajanju plodova tuđeg rada po naslovu vlasništva jedne dokone klase« (*Workers' councils*, 25).

prava. Ukratko, riječ je o ustanovljenu temeljnog načela nove društvene organizacije, dok su njegovi izvedbeni oblici stvar »javne rasprave«.⁹

Na navedenim analitičkim postavkama organizacijsko je pitanje ujedno izvedeni i fundamentalni problem. Precizno rečeno, organizacijsko pitanje postaje fundamentalnim problemom onda kada se pojmi priroda njegove izvedenosti. Fundamentaliziranje organizacijskog pitanja može biti samo izraz spoznaje njegova metodičkog značenja u konstrukciji novog tipa društva, ali ne i neobrazložena postuliranja središnjega metodičkog mjesta društvene organizacije u tom tipu društva. Teorijsko-praktičko centriranje na problem samoupravne organizacije društva, savjetske demokracije i sl., bez eksplikacije društvenih osnova na kojima je ono postavljeno, ne omogućuje potpuno razumijevanje ni novog tipa društvene organizacije ni novog tipa društva uopće. Ono može uputiti na to da društvena organizacija preuzima funkciju konstitucije društvenosti, ali ne objašnjuje na koji se to način zbiva. Stoga standardni interpretacijski pristupi po pravilu svršavaju u modelskom suprotstavljanju novih načela i oblika društvene organizacije građanskim demokratskim principima i ustanovama.¹⁰

Novo »radno društvo« početno je definirano kao povijesni tip konstrukcije društvenog života koji je utemeljen na posebnom pojmu radne konstitucije. Sada je postala određenijom priroda te radne konstitucije i »radnog društva« uopće. »Radno društvo« pokazuje se, naime, kao zajednica utemeljena na konkretnome ljudskom radu i primjerenim oblicima radnog/društvenog organiziranja. U Pannekoekovu operacionaliziranom modelu dva su temeljna strukturna dijela novoga »radnog društva«: opće knjigovodstvo o procesu proizvodnje uporabnih vrijednosti i radnički savjeti kao organizacijski oblici upravljanja procesom proizvodnje uporabnih vrijednosti. Društvo je neka vrsta sinteze općeg knjigovodstva i radničkih savjeta!

Time, dakako, nisu iscrpljena sva pitanja koja se tiču konstitucijskih i reprodukcijskih aspekata novog društva.

Novo »radno društvo« temelji se na proizvodnji uporabnih vrijednosti. Uporabne su vrijednosti pak neposredno određene potrebama. Kategorija potre-

⁹ I Shipwayu se, unatoč nakani da se bavi problemom netržišnoga socijalističkog društva, potkrada jednak problem nereferirana supstituiranja problema konstitucije problemom organizacije društvenosti. Ključna je njegova postavka da se »temeljna pretpostavka komunizma savjeta može objasniti opisom uloge radničkih savjeta u teoriji komunizma savjeta« (1987:115). Autor izvodi tu postavku iz poimanja proleterske revolucije kao procesa, budući da radničke organizacije, koje nastaju u klasnoj borbi protiv kapitalizma, posjeduju karakter »pre-figurativnih« organizacija u konstrukciji i administraciji novoga, komunističkog društva« (116). Shipway dobro uviđa da se društvo konstruira posredstvom klasne, a potom društvene organizacije, ali ne obrazlaže pretpostavke tog tipa konstrukcije društvenosti. On misli da su esencijalne pretpostavke netržišnoga socijalizma u Pannekoekovoj teoriji dane same u »rudimentarnom« obliku: ekspropriacija kapitalističkog vlasništva i uspostava zajedničkog vlasništva radnika; demokratska rasprava i odlučivanje svih radnika s jednakim participacijskim šansama; raspodjela proizvoda rada u skladu s potrebama (117—118).

¹⁰ Za takav je pristup metodologijski reprezentativna studija O. Anweilera *Der revolutionsgeschichtliche Zusammenhang des Räteproblems*, u: Faul (Hrsg.) 1971, te rasprave P. v. Oertzena (1976), U. Bermbacha (1973), S. Samardžića (1987) i dr.

ba tako se pokazuje odlučnom u novom tipu konstrukcije društvenosti. U tom je uvidu, kako će se pokazati, iskazan temeljni obrat u konstrukciji novoga u odnosu na staro »radno društvo«.

Pannekoek, implicitno ili eksplicitno, pretpostavlja dvije vrste potreba: prirodne i društvene.

Pod prirodnim potrebama misli se na tzv. fizičke ili biološke potrebe, zadovoljavanje kojih je uvjet životnog samoodržanja ljudi. Proizvodnja uporabnih dobara služi stvaranju predmeta za zadovoljavanje prirodnih ljudskih potreba. Stoga se Pannekoeku rad pokazuje kao prirodna osnovica društvenog života. On je »normalan poticaj za čovjeka jednako kao i za životinju«, budući da je animal laborans prirodno opskrbljen svime što je nužno za opstanak na životu radom (*Workers' councils*, 7). Rad stoga uvijek sadrži i »element pri-nude«. No u novom društvu čovjek po prvi puta u povijesti uspostavlja kontrolu nad radom kao prinudnom djelatnošću. On sada prvi puta može slobodno usklađivati prirodne sposobnosti za rad kojima ga je obdarila priroda sa svrhom svoga rada — zadovoljavanjem prirodnih potreba. Čovjek tako »harmonično usklađuje« vlastite sposobnosti i potrebe, uređuje radni proces sukladno svojim snagama i potrebama, te radnu djelatnost podvrgava svjesnom ovladavanju, koje uključuje i samosvladavanje. Svi se ti novi osjećaji »fiksiraju« u socijalnom karakteru. Sam rad poprima »novi karakter«, postaje »prirodni oblik života, harmonična zajednica potreba i sposobnosti, obveza i mogućnosti« (7). Rad se tako transformira u djelatnost u kojoj nestaje prinuda, odnosno u kojoj se potiskuje prirodna nužnost u neposrednom obliku, jer mjesto prirodnih zauzimaju društveno proizvedene potrebe koje se — kako je pokazano u prethodnom izvođenju — zadovoljuju primjerenom raspodjelom radne snage i radnog vremena ljudi. Kako »rad nije po sebi repulzivan«, to je potrebno samo stvoriti društvene uvjete iščeznuća repulzivne prirode rada (7). Kad rad izgubi karakter repulzivnosti, onda društveni proces proizvodnje postaje »zajedničkom brigom« i pitanjem »časti« svih ljudi. »Čast« će određivati racionalno proizvođenje, ulaganje u »proizvodnju boljih strojeva i učinkovitijih oruđa, u istraživanje i eksperimentiranje, kako bi se rad olakšao, a proizvodnja poboljšala« (26). Pannekoek time razrješuje i problem tehničkog/društvenog razvoja, koji je načelno ostao otvorenim nakon ukidanja kapitalne konkurencije, »borbe tehničkih predmeta«, kao poluge tehničkog/društvenog razvoja kapitalizma. Ekonomijsku kategoriju zamijenila je etička.¹¹ No što je izvor te etičnosti? Odgovor na to pitanje upućuje i na razrješavanje problema na kojemu počiva sav koncept novoga »radnog društva«.

Novo »radno društvo« ili »jedinствена zajednica proizvođača« utemeljena je na proizvodnji prema društvenim potrebama. Društvene potrebe nisu pri-

¹¹ Tehnička osnovica društvenog razvoja jednaka je i u kapitalističkom i u socijalističkom/komunističkom društvu. Različita je samo društvena osnovica, uzajamni odnosi ljudi u procesu društvene proizvodnje. »Strah od gladi i stalni rizik od gubitka posla zamjenjuju osjećaj dužnosti, posvećenje zajednici, hvaljenje ili kuđenje drugova u skladu s njihovim naporima i doprinosima. Umjesto pasivnih oruđa i žrtava kapitala radnici su sada samosvjesni gospodari i organizatori proizvodnje, oplemenjeni ponosnim osjećajem da su aktivni su-radnici u nastanku nove ljudskosti« (*Workers' councils*, 19).

tom — sukladno Marxovu poimanju — određene kao ekonomijske, nego kao antropologijsko-vrijednosne kategorije.¹²

»Jedinstvena zajednica proizvođača« ishodišno proizlazi iz posebne filozofijske koncepcije potreba, koja je interpretacijski najbliža konceptu radikalnih potreba.¹³

U prethodnom izlaganju koncepcije novog društva pokazano je kako Pannekoek računa na beskonačni tehnički, tj. materijalni napredak kao osnovu društvenog razvoja. Materijalno bogatstvo, »opće izobilje«, uvjet je općega društvenog bogatstva koje se očituje u, marksovski shvaćenoj, slobodnoj i svestranoj samodjelatnosti ljudi. Rad sam nije lišen prinude, ali ona nije više izraz društvenih odnosa, nego prirodnih uvjeta života ljudi. »U društvu 'udruženih proizvođača' samo priroda može prisiliti čovjeka da nešto radi . . . U prvoj fazi komunizma (u kojoj ljudi sudeluju u proizvodima u onoj mjeri u kojoj rade) još, razume se, važi jedan oblik prinude, nasleđen od kapitalizma: ljudi moraju da rade da bi mogli da žive. Ali kad ljudi prema svojim potrebama sudeluju u dobrima, kad se radno vreme pojedinca deli na potreban rad i na

¹² U tom je pogledu reprezentativna interpretacija A. Heller. »Ako posmatramo glavnu tendenciju njegovog životnog dela, njegovi pojmovi potreba su vanekonomske kategorije, kategorije filozofije istorije, odnosno antropološke vrednosne kategorije, pa se već i zato ne mogu definisati u ekonomskom sistemu« (Heller 1981:90; v. i 1981:102, 104, 114 i d.).

¹³ Misli se na interpretaciju Marxove teorije potreba kakvu je razvila A. Heller (1981:144—169; 1985:191—260). Hellerova tvrdi da je Marx razvio koncepciju radikalnih potreba najprije u *Uvodu Kritici Hegelove filozofije prava* kao »objektiviranje potrebanja«. Radikalnost same teorije mjeri se vrijednosnom postavkom koju čini čovjek/bogatstvo čovjeka: radikalna je ona teorija u kojoj je čovjek/bogatstvo čovjeka najviša vrijednost. Dva su univerzalna aksioma vrijednosti iz kojih se aksiologijski može izvesti svaka vrijednost: (a) vrijednost je sve što pripada obogaćivanju bitnih snaga roda i (b) najviša je vrijednost mogućnost individuumu da prisvaja bogatstvo roda. Bogatstvo roda konstituiraju pak u Marxovoj teoriji slijedeći momenti: društvenost — rad — sloboda — svjesnost — univerzalnost. Sam pojam »bogatstvo roda« jest »aksiom vrijednosti *a priori* i *a posteriori*« (1981:30). Pannekoek nema cjelovitu i konzistentnu koncepciju potreba, ali se iz uvida u cjelokupno djelo može zaključiti da je posrijedi imanentna recepcija Marxove koncepcije »radikalnih potreba«. Na to ukazuju i konstitutivni momenti »bogatstva roda«, koje je i za njega središnja vrijednost. Pojedini od njih povremeno su u prvom planu, ovisno o općenitijem sklopu rasprave o vrijednostima: primjerice, u vrijeme rasprava o etičkom utemeljenju socijalizmu u njemačkoj predratnoj socijaldemokraciji Pannekoek naglašenije piše o slobodi (v. Steinberg 1967: 96—107), u vrijeme oblikovanja koncepcije kulturne revolucije ističe univerzalnost kao konstitutivni dio proleterskog svjetonazora u opreci spram parcijalnosti kao dijela građanskog svjetonazora i sl. Uzgred, u suvremenoj interpretaciji lijevog radikalizma — koja nadilazi strukturu analizu »staroga«, »novijega« i »novoga« lijevog radikalizma (Bock 1976) — Hellerova smatra da on u cjelini počiva na sklonosti k radikalnim potrebama, odnosno socijalnim subjektima koji imaju radikalne potrebe i žele ih ostvariti prevladavanjem postojećeg oblika društvenog života. Lijevi radikalizam općenito posjeduje slijedeća strukturalna obilježja: čovječanstvo kao najviša vrijednosna ideja; prihvaćanje univerzalnih vrijednosnih ideja; »moment prosvjetiteljstva« koji počiva na zamisli da su svi ljudi jednaka umna bića koja slobodno odlučuju o vrijednostima, te da je stoga legitimno ukazati im na »pravo i obvezu da misle vlastitom glavom«; demokratičnost, tj. upućenost k masi, pojmljenoj kao skupu samostalnih misaonih ličnosti, što govori o tome da lijevi radikali pate od »osetljive aristokratske osobine« pripisivanja svakom čovjeku sposobnosti i vrijednosti kojih pak većina nije ni svjesna (1985:192 i d.).

višak rada, više se ne može nametati ni taj oblik prinude« (Heler 1981 : 198). Odlučno je stoga pitanje zašto ljudi uopće rade? Objašnjenje novog stanja nadaje se iz uvida da se oblikuje nova struktura potreba koja »ljude pretvara u drukčije ljude: u ljude kod kojih je 'društvena nužnost' spoljašnji ali i unutrašnji motiv, kod kojih se . . . poklapaju »moranje i trebanje (1981 : 198). Rad kao društvena nužnost pretvara se u »životnu potrebu«. U Pannekoekovoj »jedinstvenoj zajednici proizvođača« prirodna je nužnost pretvorena u unutarnji osjećaj »časti«! Takva se projekcija zasniva na uvjerenju da je rad iz časti moguć zato što je posrijedi rad za istinske društvene potrebe, tj. rad za opstojanje društva koje je utemeljeno na istinskim društvenim potrebama. No kako se utvrđuju istinske društvene potrebe? Pannekoekova izlaganja ne dopuštaju ikoji drugi odgovor do onoga po kojemu su istinske društvene potrebe spoznate neposrednim spekulativnim uvidom. To su vrijednosne kategorije a priori, koje neposredno osvješćuju svaki pojedinac.

Na toj je pretpostavci moguće ustvrditi kako su u novom društvu svi »interesi u biti jednaki« (*Workers' councils*, 20); zajednički interes svih pripadnika zajednice može se interpretirati kao osviještena jedinstvena potreba. Na toj je točki analize uputno ujedno zaoštrano formulirati temeljni obrat koji se dogodio u konstrukciji novoga u odnosu na staro »radno društvo»: društvo se ne temelji na interesima nego na potrebama ljudi.

U modelu građanskoga »radnog društva« — što ga je teorijski reprezentativno izložio Adam Smith — interes je »legitimno temeljno načelo privrednog djelovanja« (Neuendorff 1973:87). U civiliziranom društvu svaki je pojedinac prinuđen na suradnju s drugim ljudima kako bi se održao na životu. Ono što je svakom pojedincu potrebno za životni opstanak priskrbljuje se samo udovoljavanjem interesima drugih ljudi u procesu razmjene dobara i usluga. »U odnosu razmjene neposredni interes svakoga usmjeren je na predmet drugih« (89). Da bi u odnosima razmjene pojedinac imao izgleda na uspjeh, mora se usmjeriti na proizvodnju traženih roba, te ograničiti na proizvodnju onih roba koje umije najbolje izrađivati. Podjelom rada specijalizirane sposobnosti svih »privatnih radnika« povezuju sve pojedince posredstvom društvene razmjene u »zajedničku sposobnost ljudskog rada«, predmetna struktura koje je vidljiva u društvenoj podjeli rada.

Smithova koncepcija razmjene jest »stvarna osnova pojmova čovjek, sloboda i jednakost u građanskom samorazumijevanju« (91). Svaki se čovjek sam određuje u vlastitoj djelatnosti, a njezini su rezultati dostupni svakom članu društva samo u razmjeni. Djelovanje svakog pojedinca određeno je njegovim privatnim interesom i vođeno vlastitim razumom. Prirodna posebnost potreba i sposobnosti ljudi jest pretpostavka njihovih uzajamnih odnosa u procesu razmjene. Svaki pojedinac posjeduje u svojoj robi predmet potreba drugih ljudi. Sredstvo zadovoljavanja tih potreba jest slobodna razmjena. Prinudnost u razmjeni Smithu se, prema tome, pokazuje samo kao antropologijski određen poticaj ljudi za razmjenu. Neuendorff konstatira da Smith tako pretvara objektivnu prinudu u subjektivnu volju, pri čemu je prinudnost izraz prirodnih potreba i poriva ljudi. Ako je pojedinac prinuđen na razmjenu prirodnim potrebama, on u nju stupa iz čistoga »materijalnog« interesa koji je usmjeren na priskrbljivanje predmeta za zadovoljenje vlastitih potreba. Razmjena je, prema tome, nužni čin posredovanja koji je uvjetovan jednostavnom činjenici

com što nitko ne proizvodi za sebe i svoje potrebe, nego za druge i njihove potrebe, tj. za tržište. U tržišnom je društvu stoga interes za predmetima vlastitih potreba jednak interesu za proizvodnju roba. »Materijalni« interes za uporabnim vrijednostima jednak je »općem« interesu za razmjenskim vrijednostima. Privatni interes za uporabnim vrijednostima može se zadovoljiti samo proizvodnjom roba koje služe zadovoljavanju drugih privatnih interesa. Nadalje, kako u Smithovome teorijskom modelu tržišne privrede i društva uporabna vrijednost dobara nema ekonomsku potenciju, interes za razmjensku vrijednost nadilazi interes za uporabnu vrijednost i postaje »neposrednim« interesom koji određuje polazište i rezultat procesa razmjene. Ukratko, proizvodnja razmjenskih vrijednosti jest neposredni interes u djelovanju ljudi u građanskom društvu. Stoga je — kako je pokazano i u pogl. II — tržište središte ekonomskih procesa, svaki čovjek »trgovac«, a društvo u cjelini »trgovačko društvo«. Temeljno je načelo tog društva upravo fundamentalni princip njegove središnje ustanove: opća sloboda svih pojedinaca da slijede vlastite privatne interese. Njihovim se stalnim posredovanjem u procesu razmjene uspostavlja uređeni sustav tržišnog društva. »Interes« posreduje između pojedinca i društvenog sustava. Tržište je medij podruštvljenja pojedinaca, društvena ustanova pomoću koje pojedinci ostvaruju privatne interese. Posebnost tržišta kao mehanizma podruštvljenja jest u tome što ono podstiče produktivni razvoj društva u cjelini (107 i d.). Naime, razvoj tržišnog prometa vodi k napretku podjele rada, a njome povećana produktivnost rada uvećava blagostanje naroda i ostvaruje temeljni cilj političke ekonomije. U osnovi je građanskoga »radnog društva«, dakle, pojam interesa. Marxova kritika tog društva mora stoga uzeti u obzir upravo pojam interesa na kojemu je ono utemeljeno.

Marxu je ponajprije stalo do toga da pokaže kako je privatni interes kao »legitimno temeljno načelo privrednog djelovanja« zapravo društveno određeni interes. On se genetski vezuje uz povijesni raspad feudalne zajednice, odnosno ukidanje sustava odnosa osobne ovisnosti ljudi. Taj je proces omogućio nastanak tržišnog društva. Uvjet opstanka pojedinca u tom društvu postaje proizvodnja općeg proizvoda u obliku razmjenske vrijednosti kako bi se u procesu razmjene taj opći proizvod pretvorio u posebni proizvod, tj. u predmet vlastitih potreba. Privatni interes pojedinac može, dakle, zadovoljiti samo ako udovolji zahtjevima društvene proizvodnje razmjenskih vrijednosti. Društvena priroda robne proizvodnje nije stoga određena mnoštvom posebnih privatnih interesa i djelatnosti, nego onim što im je zajedničko: činjenicom što su svi ljudi privatni proizvođači koji proizvode za tržište. »Istinski sadržaj svih privatnih interesa jest stoga općenitost da svi proizvodi imaju razmjensku vrijednost koja se realizira na tržištu« (Neuendorff 1973:116).

Izložena skica nagovještuje temeljnu razliku između Smithova i Marxova pojma interesa. Dok je u Smithovu pojmu interesa objektivna prinuda pretvorena u subjektivnu volju, u Marxovu je pojmu interesa subjektivna volja određena objektivnom prinudom. Pritom, prinudnost nije izraz prirodnih nego društvenih potreba, ne »prirodnosti« nego »društvenosti« čovjeka. Građansko društvo temelji se na tzv. objektivnim interesima odnosno objektivnim interesnim oprekama kapitala i rada. One se konstituiraju u procesu robne proizvodnje odnosno razmjene u kojemu se kapital i radna snaga pojavljuju

u odnosu razmjenske i uporabne vrijednosti. U tom sklopu svi pojedinačni privatni interesi imaju »opći sadržaj«. »Opći sadržaj« privatnih interesa kapitalista jest profitna kapitalna proizvodnja i njemu su podređeni svi posebni interesi. »Opći sadržaj« privatnih interesa radnika jest ukidanje kapitalne proizvodnje. Marx pritom tvrdi da je radnicima objektivno nametnuta spoznaja njihovih interesa. Naime, prodaja radne snage objektivno je pojedinačni i kolektivni interes kapitalista, a sukob oko raspolaganja tom radnom snagom prisiljuje radnike da kolektivno štite svoje »vlasništvo« odnosno svoje interese. Posrijedi su neposredni, empirijski, zajednički interesi radnika koji se artikuliraju u klasne interese tek u borbi za ostvarenje. Klasna borba jest medij konstitucije klasnih interesa proletarijata. Klasni interesi predstavljaju neku vrstu proizvedenog posredovanja između konkretnih neposrednih interesa i apstraktnoga krajnjeg cilja (Neuendorff 1973:149 i d.).

U Pannekoekovoj koncepciji mogu se pronaći svi elementi toga interpretacijskog obrasca. Klasni interesi proletarijata — kao jedina vrsta etičnoga društvenog interesa — nastaju na podlozi objektivno zadanih zajedničkih interesa radnika, artikuliraju se posredstvom klasne svijesti, koja se pak razvija samo u neprestanoj klasnoj borbi do ispunjenja krajnjeg cilja. Destrukcijom kapitalističkoga društva ne ostvaruje se samo povijesni klasni interes proletarijata, nego i dokida »objektivna« osnova nastanka interesa i interesnih suprotnosti. Interesi se »smiruju« u potrebama.

Na toj osnovi društveno odlučivanje postaje stvar pukog dogovora. »Bilo da odluke donosi narod ili predstavnici . . . svaka individua izražava potrebe svih drugih individua, a drukčije ne može ni biti. Naime, u 'podruštvljenom čoveku ljudski rod i individua i u ovom pogledu predstavljaju realizovano jedinstvo. Svaka individua reprezentuje rod i rod je reprezentovan u svakoj individui. Potrebe 'podruštvljenog' čoveka odlučuju o proizvodnji, a to znači da sam rod-čovek odlučuje« (Heler 1981:204). Moralna potreba svakog čovjeka, pitanje njegove »časti«, jest djelovati na razini potreba roda.

O takvom tipu zajednice politička znanost nema što reći. U zajednici u kojoj se poklapaju »bit i pojava« nema nikakvih suprotnosti ni potrebe za posredovanjima, uključujući i političko posredovanje. Dokidanje politike, rastvaranje politike u radu, samo je izraz nestanka interesa, razlaganja interesa u potrebama.¹⁴

¹⁴ Načelno je stoga nemoguća politologijska analiza socijalističkoga »radnog društva«, »politologija samoupravnog društva« i sl. Politička teorija gubi u novom modelu društva navlastiti predmet, jer je u njemu strukturno ukinuto mjesto politike kao posebne sfere društvenog života s navlastitim zakonima ustrojstva i funkcioniranja. Politička teorija koja se, unatoč tome, htjela baviti analizom tog tipa društva posezala je za kategorijalnom konstrukcijom vlastitog predmeta. Ona je počivala na implicitnom usvajanju zamisli o usporednom konstitucionalizmu. Atribucijski izmijenjen kategorijalni aparat političke teorije kojoj je predmet građanska politička zajednica naprosto je primijenjen u interpretaciji novoga »radnog društva«. Tako su nastali pojmovi: »radna demokracija«, »republika rada«, »suverenitet rada«, »radni građani«, »radni narod«, »tvornički parlamentarizam«, »kongres savjeta« i dr. Posrijedi je pak desupstancijalizacija političkih kategorija: njihov se sadržaj ispraznjuje nestankom strukturne potrebe za interesnim posredovanjem. One u novom sklopu mogu još, eventualno, označavati modelsko mjesto pojedinih pojmova (primjerice, »tvornički parlament« — središnje tijelo radnih dogovora u poduzeću i sl.), ali ništa više od toga.

Iskazana tvrdnja ne isključuje pak mogućnost kritike jednoga socijalno-političkog projekta uopće. Ona tek upućuje na potrebu da se odredi novo metodičko izlazište kritike. Ono se može pronaći u poimanju i strukturiranju Pannekoekove »jedinственe zajednice proizvođača« kao posebnog oblika »racionalne utopije«. Dva su bitna strukturalna elementa te racionalne utopije.

Prvo, racionalna je utopija smještena u postkapitalističko razdoblje razvoja čovječanstva. Ona je — za razliku od nekih drugih oblika racionalno-utopijskog mišljenja — relativno razrađen model novog društva u kojemu se ozbiljuju istinske društvene potrebe ljudi. One su izraz neposrednoga spekulativnog uvida u »bit roda«, te su stoga bitno određene kao antropološke kategorije. Nije riječ o navlastitoj filozofskoj koncepciji potreba, nego o nereflektiranom recipiranju kategorija iz Marxove teorijske baštine.

Drugo, racionalna utopija ozbiljuje se socijalnom revolucijom, totalnim društvenim prevratom, koji je teorijski artikuliran. Teorijska artikulacija društvenog prevrata sadrži dva elementa: kritiku građanskog društva i koncepciju klasne borbe proletarijata. Kritika racionalne utopije politologijski je općenito izvediva samo kao kritika socijalne teorije koja figurira kao »nacrt prijedloga« za praktičko revolucionarno djelovanje.

Pannekoekovu shvaćanju građanskog društva imanentno je stajalište koje će se pokazati odlučnim i u strategijsko-taktičkom koncipiranju klasne borbe, ali i novog društva: *redukcija društvene kompleksnosti*. Taj ishodišni analitički postupak ujedno je izvor ideološkiosti cijele socijalne teorije autora.

Redukcionizam u analizi tako kompleksne historijske pojave kakva je moderno kapitalističko društvo — a načelno i cijela ljudska povijest ukoliko je posrijedi konstruiranje općih povijesnih zakona, koji su u »trenutku analize« objektivizirani u kapitalističkom društvu — pogađa obje bitne analitičke kategorije: »društvo« i »klasa«.

»Društvo« je analitički svedeno na jednostavnu paradigmu »ispunjenu« nepromjenjivom dihotomnom klasnom strukturom. Potencijalni čimbenici kompleksnosti samo su tradicijski i tranzitivni elementi (interklasni subjekti, nacije i dr.) koji ne mogu narušiti jednostavnost paradigme. Potresanje paradigme moguće je samo lomljenjem temeljnoga strukturnog odnosa kojim propada cijela paradigma. Nestanak stare povezan je s nastankom nove paradigme. Struktura nove društvene paradigme još je jednostavnija. To je homogena društvena paradigma, ispunjena samo jednom vrstom sadržaja. Na to je uputilo Pannekoekovo određenje radničke klase kao jedine istinske društvene zajednice utemeljene na jedinome bitnom ljudskom iskustvu — radu.

U Pannekoekovu analitičkom postupku redukciju društvene kompleksnosti uvelike je zamijenila reifikacija — nereflektirano izjednačavanje metodički pojednostavljena ili umanjena svijeta sa svijetom samim (v. Guggenberger 1977:173 i d.). Jednostavnost je proizvod prethodnoga hipotetičkog pojednostavlivanja — rezultati mišljenja izjednačeni su sa strukturom društva, te ni u autorovu kategorijalnom aparatu kojim se zahvaća društvo nema onoga što nije prethodno zamišljeno. Taj je postupak interpretacijski dodatno naglašen u naknadnom situiranju zamišljenih načina i subjekata klasne borbe u strukturni model društva (proleterska masa → masovne akcije → radnički savjeti) što funkcionalno treba da povratno legitimira polazni analitički uvid. Nerazu-

mijevanje vlastitoga reifikacijskog postupka — što se općenito smatra vjerovatnim i objektivnim zbog nepostojanja eksperimentalnih provjera — ostat će i nakon stanovitih društvenih događaja i procesa koji bi se mogli shvatiti kao neka vrsta »provjere«. Pannekoek ni tada neće dovesti u pitanje svoj analitički postupak i njegove rezultate, nego će nepoštovanje i jednoga i drugoga u konkretnim socijalnim akcijama proglasiti uzrokom neuspjeha društvenog prevrata kojemu služi njegova socijalna teorija. Politička teorija sve više predviđa zbiljske društvene uvjete klasnog djelovanja i sve izraženije »pati od nedostatka racionalnosti« (Heler 1985:214). Pannekoek pokušava »spasiti« vlastitu teoriju — koja je ugrožena srazom između socijalnih činjenica i socijalne akcije — izradom koncepcije »kulturne revolucije« po kojoj sva socijalna akcija postaje ovisnom o permanentnom prosvjećivanju njezina subjekta. Tako se »racionalna utopija« — koja se početno oslanjala na znanja i o građanskom i o postgrađanskom društvu — sve više svodi na utopiju »novog svijeta« koja se ozbiljuje prosvijećenome socijalnom/klasnom akcijom.

U jednostavnoj paradigmi građanskog društva, koja je osnova teorije socijalne akcije, dokinuta je samostalnost svih izvanekonomijskih sfera društvenog života. Politika, kultura, ideologija — sve su one interpretacijski radikalno instrumentalizirane i svedene na jednoznačne funkcije ekonomije. Takav je interpretacijski postupak uzorno demonstriran u shvaćanju građanske države i njemu primjerenu konceptu »razaranja države« i u shvaćanju ideologije i njemu primjerenu konceptu »kulturne revolucije«. Pritom je odlučan uvid da Pannekoek — sukladno vlastitoj socijalnofilozofijskoj poziciji — ne smatra problematičnom tu vrstu instrumentalizacije po sebi, nego samo smisao i prirodu instrumentalizacije u građanskom društvu. Njegova je kritika usmjerena u dva pravca: 1. k ciljevima i subjektu instrumentalizacije (očuvanje proizvodnje viška vrijednosti kao temeljnog smisla društvene proizvodnje uopće koje, posredstvom privatnovlasničkog instituta, provodi klasa kapitalista) i 2. k prirodi instrumentalizacije (prividna autonomnost pojedinih sfera društvenog života prikriva njihovu zbiljsku neautonomnost, a cijeli je privid motiviran ideološki legitimacijskim potrebama, ispunjenjem kojih se odlaže radikalna socijalna akcija).

U novoj društvenoj paradigmi bit će strukturno, tipom radne konstitucije i organizacije, razotkrivene neautonomna priroda i instrumentalna funkcija izvanradnih sfera društvenog života. Kad se to dogodi, one će izgubiti privid posebnosti i pretvorit će se u »dimenzije rada«. Novo će društvo biti jedinstvena i homogena »radna zajednica«. Rad će biti jedino organizacijsko načelo, budući da je on i jedina djelatnost koja neposredno služi održanju individualnog i kolektivnog života ljudi.

No za razliku od građanskoga »radnog društva«, u novom modelu društvo se ne strukturira *iz* rada, nego *u* radu. Rad nije »referentna točka« koja »obrazuje strukture i formira društvo«, nego je društvo apsorbirano u radu. Cijelo se društvo pokazuje kao skup pojedinaca, osoba, »konkretnih radnika«, međusobni odnosi kojih se iscrpljuju u suradnji u radnom procesu i dogovaranju o pravilima toga radnog procesa. Međusobni odnosi ljudi u radu i u dogovaranju o radu posve su pozirni i izravni, te isključuju svaki oblik posredovanja i arbitriranja. Rad sam počiva na antropološkim potrebama i etičkim impulsima. Posrijedi je tip društvene zajednice o kojemu načelno nema što reći ni sociologija.

CITIRANA LITERATURA

- Bermbach, U. (Hrsg.), *Theorie und Praxis der direkten Demokratie*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1973.
- Bock, H. M., *Geschichte des »linken Radikalismus« in Deutschland*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1976.
- Faul, E. (Hrsg.), *Probleme der Demokratie heute*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1971.
- Guggenberger, B., Von Sinn menschlichen Handelns jenseits der Ökonomie, u: Hereth, M. (Hrsg.), *Grundprobleme der politischen Ökonomie*, Piper, München, 1977.
- Heler, A., *Vrednosti i potrebe*, Nolit, Beograd, 1981.
- Heler, A., *Filozofija levog radikalizma*, Mladost, Beograd, 1985.
- Marx, K., *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz, Berlin, 1974.
- Mergner, G. (Hrsg.), *Gruppe Internationale Kommunisten Hollands*, Rowohlt, Reinbek b. Hamburg, 1971.
- Neuendorff, H., *Der Begriff des Interesses. Eine Studie zu den Gesellschaftstheorien von Hobbes, Smith und Marx*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1973.
- Oertzen, P. v., *Betriebsräte in der Novemberrevolution*, Dietz, Berlin—Bonn—Bad Godesberg, 1976.
- Pannekoek, A., *Religija i socijalizam*, Rad, Beograd, 1952.
- Pannekoek, A., Das politische System der Sozialdemokratie, *Die Neue Zeit*, XXVI, 1908, 1.
- Pannekoek, A., Die Sozialisierung, *Die Internationale*, I, 1919, 13—14.
- Pannekoek, A., *Bolschewismus und Demokratie*, hrsg. von der Kommunistischen Partei Deutschösterreich, Beč, 1919.
- Pannekoek, A., *Workers' councils*, Root and Branch, Cambridge, Mass., 1970.
- Pannekoek, A., Ueber Arbeiterräte, u: *Neubestimmung des Marxismus*, Karin Kramer Verlag, Berlin, 1974.
- Rubel, M./Crump, J. (ed.), *Non-market socialism in the nineteenth and twentieth centuries*, Macmillan press, London, 1987.
- Samardžić, S., *Demokratija saveta*, Rad, Beograd, 1987.
- Steinberg, H. J., *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg*, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover, 1967.

Mirjana Kasapović

SOCIALISM AS A »LABOR SOCIETY«

Summary

The subject of the paper is the theory of socialism as a »labor society« as articulated by the Dutch Marxist, Anton Pannekoek. His theory is representative of an entire political and theoretical tradition, which developed in the socialist movement in the twentieth century. It is based theoretically on upgrading the »philosophy of labor« to the supreme human activity of the modern age and politically on the break with social-democratic and bolshevik orthodoxy. The introduction briefly explains a method for interpreting Pannekoek's theory and the basic assumptions of his model of socialism as a »labor society«. The body of the text is a description (summary) and critique of Pannekoek's model of socialism as a »labor society«.